

Elméleti és gyakorlati alapvetések a temetőkutatásnál

A temető funkciója és jellegzetessége

*Szeretem és keresem őket,
A gyönyörű, víg temetőket.
Mert csak az élők sírnak, búsak,
A temetők mind koszorúsak.
(Juhász Gyula)*

Egy temetőkutatás elkezdésekor tudnunk kell, hogy mivel állunk szemben, fel kell állítanunk céljainkat, s ezeket csak úgy tudjuk kitűzni kellőképpen, ha már van a tarsolyunkban némi háttér információ, vagyis alappal rendelkezünk a temető fogalmáról, sajátosságáról, szerkezetéről, a sírok tulajdonságairól. Ezek azok a kiindulópontok, amelyek elengedhetetlenek egy temető vizsgálatának kezdésekor. Maga a temető az a hely, ahová az emberek a múltjuk egy részét temetik, ahol tovább őrzik őket, tovább ápolják, míg van rá lehetőségük. Különböző szokásaik is voltak a temetkezés rítusával kapcsolatban. Időről időre változott sajátosságaik a történelem során. Sokszor mondják, hogy a sírkert, az maga az élő múlt. S valóban, egy adott település minden jellegzetességével ellátott kódrendszert ölel magába, s a mi feladatunk csak annyi, hogy megtudjuk azokat fejteni és képesek legyünk azokat olvasni.

Vagyis a temető az olyan földterület, amelybe valamely település, településcsoport vagy emberi közösség halottait temetik. A magyarországi temetők településein belüli elhelyezkedésének rendje a magyar történelem időszakában többször változott. A honfoglalás és az államalapítás korabeli magyarság valószínűleg az állandó vagy ideiglenes települések lakóterületén kívül temetkezett, kis méretű temetőkbe. A kereszténység felvétele után királyi törvény írta elő a temetkezés új rendjét. A középkorban évszázadokon át a települések templomai mellé temették a halottakat. Itt, a templom kerítésén belül meglehetősen kevés volt a hely, így sűrűn előfordultak egymásba temetkezések. Az Árpád-korban még sok falunak nem volt temploma. Az ilyen falvak halottait valószínűleg a templomos falvak temetőjében kellett eltemetni. A templom melletti temetőt *cinterem*nek hívták. Előkelőbbek és gazdagabbak a templomban is temetkezhetek. A 16–17. sz.-ban megkezdődött a temetők kitelepítése a templom mellől. A változás sürgetői legtöbbször a helyszűkére, a templom állagának romlására és néha egészségi okokra hivatkoztak. A kiköltözés országos vonatkozásban elhúzódó folyamat volt, hiszen még a 19–20. sz.-ban napjainkig is előfordul sok helyen, hogy a templomok mellé temetkeznek. Az elhúzódó

kitelepítési folyamatot a kötelező erejű, 1876. XIV. tc. zárta le. A 20. sz.-ban gyakran előfordult, hogy a 18–19. sz.-ban nyitott belterületszéli temetőt körbevette a fejlődő zárt település, és új temetőt kellett kijelölni a lakóterületen kívül. Ez a kijebbi tolodási folyamat napjainkban is tart.

A múltban a temetők mindig a templomok körül vagy mellett kaptak helyet, mely gyakorlat a kereszténységgel terjedt el a magyarság körében. Ez a keresztény szokás azonban sok ősi pogány elem őrzője is, ami a fából és kőből faragott sírokat jelző monumentálisabb plasztikákban jelentkezik. Tulajdonképpen három nagy csoportba oszthatók a holtakra emlékeztető sírjelzők: sírkereszteket a katolikus temetőkben találunk, fejfákat és kopjafákat főnként, de nem kizárólagosan a protestáns temetőkben.¹

A temető általában a település egyik kiemelkedő helyét foglalja el. Dombos, hegyes vidékeken legtöbbször a falu melletti hegyoldalon található, de az Alföldön is igyekeznek árvízbiztos helyet találni a sírok számára. Gyakran homokbuckán vagy emelkedettebb térszíntű homokos területen jelölik ki a temetőhelyet. Sok esetben előfordult, hogy a falut és temetőjét víz választotta el egymástól. Ilyen helyeken temetéskor csónakkal vitték a halottat. – A temetőbeli virágkultusz a 18. sz. vége előtt jelentéktelen volt. Már a középkorban is gyümölcsfák álltak a sírok között és ez a hagyomány később is folytatódott. A gyümölcsfák termése legtöbbször az egyházfi vagy az iskolamester jövedelmét növelte. A temetőket árokkal, sövénnel, esetleg kerítéssel vették körül. Kerítést leginkább a r. k.-ok készítettek. Az árok egyrészt a csatangoló állatoktól védte a sírokat, másrészt ide temették a keresztleletleneket, kivégzetteket és öngyilkosokat. A régi temetőkben nem sorakoztak szabályos „utcákba” a sírok, mint az újabbakban. Sok falu népe nagycsaládok és nemzetségek szerint temetkezett, tehát a temetőben is ugyanúgy egymás mellett feküdtek a rokonok, mint ahogy egymás mellett ültek a templomban vagy ahogy egymás szomszédjai voltak az élő faluban. Olyan városokban és falvakban, ahol több felekezet élt egymás mellett, több temetőt használtak, és az egyes vallások követői külön temetkeztek. A temetők egyházi tulajdonban voltak, sőt a felekezeti megosztottságnak megfelelően az ország településeinek nagy részében ma is. Ha egy temető volt, akkor azt osztották több részre vallások szerint. A megholtak ilyenfajta elkülönítése sokszor az egyes vallások követőinek társadalmi helyzetében mutakozó különbözöséget tükrözi.²

A temetőket három részre tudjuk osztani létrejöttük időbeli meghatározása szerint.

¹ DOMANOVSKY GYÖRGY: *A magyar nép díszítőművészete*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 263-264

² *Magyar Néprajzi Lexikon*. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-538.html>

A legősibbekben nincs előírt rendhez való igazodás, csupán a tájolásuk és a településhez való fordulásuk meghatározott. László Gyula szerint a honfoglalás korában a rokonság egy helyre temetkezett, ezt hívjuk bokros temetkezésnek. Ez a szokás a népi és főként az erdélyi hagyományokban él. A temető – a halott falu – az élő falu társadalmi képét tükrözi.

A második csoport a középkori temető, mely a templom körül helyezkedik el.

Míg a legújabb típusú a XVIII. század óta épült temető, melyben merőleges utak találhatók, a sírokat nem rendezték égtájak felé. Másfél évszázada soros temetkezés alakult ki. A halottakat halálozási sorrendjükben temették, nem családi, rokoni kapcsolat szerint.³

A temetőkutatás jelentősége és aktualitása

Egy nemzetnek csak akkor van jövője, ha ismeri múltját. Kárpátalja több évszázados fejlődése folyamán többnemzetiségű lakosságra tett szert, így magyarságának igen fontos, hogy a gyökereibe kapaszkodhasson, s így formálja életét, harcoljon megmaradásáért. *"A temető halott falu, melyben az élő falu gazdasági és társadalmi törvényei érvényesülnek. Ugyanakkor rendkívül régi hagyományok is sokáig fennmaradtak benne, mert az ősök tisztelete élteti ezeket."*⁴ – írja Balassa Iván, s ezzel talán mindent elárult a temetőkutatás fontosságáról és szépségéről.

Ahhoz, hogy minél több információhoz jussunk egy település múltjával kapcsolatosan, bele kell ásunk magunkat a források tárházába. Rengeteg kutatási módszert ismerünk, a történészek levéltárakban, könyvtárakban, de terepen is kutatnak ahhoz, hogy napvilágra hozzanak egy-egy újabb hiányzó darabot a régmúltból. De az átlagembernek az elsődleges út a gyökereihez az a temető. Az a sírkert, ami bizonyosságot ad arról, hogy bár érkezünk valahonnan, származunk valakiktől, de ehhez a darab földhöz tartozunk, itt van a hazánk. Minden család múltját a temetők hűen őrzik. De egy sírkert ennél sokkal többről is árulkodik, nem csak a település múltjáról, hanem időszakokra bontva a vallási, társadalmi és nemzetiségi összetételéről, demográfiai változásairól is tanúskodik. Így egy teljes képet kaphatunk a településen zajló történelmi sorsfordulók irányvonaláról.

A temetőkutatások eredményei tehát nagyban hozzájárulhatnak annak a tudáshalmaznak a kibővítéséhez, amit a településtörténeti monográfiák adnak, s melyek napjainkig hiányosak kárpátaljai vonatkozásban. A Kárpát-medence magyar temetőiről kevés

³ Kunt Ernő: Temetők népművészete, Budapest. Corvina Kiadó. 1983.

⁴ BALASSA IVÁN: *A magyar falvak temetői*. Corvina kiadó. 1989.

leírás áll a rendelkezésünkre, s sok helytörténeti műben sincsenek számon tartva, nincsenek bemutatva azok az adatok, amikről a temetők árulkodnak, és amelyek nagy segítséget nyújtanának az alapos településtörténeti folyamatok megismeréséhez.

Azért is fontos a temetők kutatása, feltérképezése és rögzítése, hisz a sírhelyek tulajdonosainak a hozzátartozói már sokszor vagy nincsenek az élők sorában, vagy nem élnek az adott településen. Így ezek a síremlékek elhanyagoltak, nincsenek gondozva, elvesztették eredeti képüket és olvashatatlanok, emiatt 25-30 év elteltével engedélyezett a rátemetkezés, vagy sírledöntés, ami azt jelenti, hogy 50-100 évente változik a temetők tartalma és arculata. A mi munkánk célja tehát az, hogy megmentjük ezeket az igen fontos forrásokat, hisz Beregszászon is a lakosság nemzetiségi összetétele a hatalomváltások, migráció, asszimiláció és egyéb tényezők miatt folyamatosan változik, így ezzel együtt módosulnak a temetők sírfeliratainak nyelvi és néprajzi jellemzői is.

A temetők megnevezései arra utalnak, hogy a kialakulásuknál döntő szempont volt a vallási hovatartozás. Ez a kizárólagosság ma már csak a zsidó temetőkre vonatkozik, amelyek vallási hovatartozás szempontjából „tiszták”. A beregszászi református temetőbe a katolikusok a 20. század második felétől kezdtek el temetkezni. Ennek okát talán – ugyanúgy mint a Felvidéken – abban is lehet keresni, hogy akkorra szinte teljesen megszűntek azok a „hagyományos kötöttségek”, amelyek korlátozták a vallásilag vegyes házasságokat.⁵

Nemcsak az idő rejti el előlünk ezeket a fontos forrásanyagokat, ami miatt egyre sürgősebb munkánk elvégzése, hanem nagyban súlyosbítja a helyzetet az illegális fémgyűjtők tevékenysége is. Így a temetőkutatások alatt nemcsak dokumentálás folyik, hanem értékmentés is, amely hozzájárul ahhoz, hogy történelmünk hiányzó darabjai a helyükre kerüljenek.

A temetőkutatás módjai

Egy temetőkutatás két féle módon történhet: régészeti, avagy néprajzi megközelítéssel. Ebben az esetben régészeti kutatásokra nincs szükségünk, hiszen nem feltárni akarjuk a sírokat, hanem elemezni szeretnénk azok külső jellemzőit. Több néprajzi vonatkozású információt nyerhetünk a fejfa anyagának, feliratainak és szimbólumvilágának megvizsgálásával. Gyakran előfordul, hogy megtudhatjuk a síremlék tulajdonosának nemzetiségét, foglalkozását, társadalmi rangját, szerepét egy közösség életében.

⁵ PUNTIÁN JÓZSEF - PUNTIÁN TÜNDE: *A losonci református temető*. Fórum Kisebbségkutató Intézet Lilium Aurum Könyvkiadó Komárom - Dunaszerdahely. 2003. 24

A temetkezési szokások, a temetők és temetői sírjelek kutatása napjainkban a társadalomtörténet és néprajzkutatások egyik legnépszerűbb területének számít. A magyar lakta határon túli területek temetőivel foglalkozó szakirodalmakat nem sorolhatjuk a teljes és kimerített forrásokhoz, hiszen túlnyomó részt ezek a munkák szórványosak, nem adnak teljes képet, így mozaikszerűnek tekinthetjük.

Gyakorlati eredmények

A magyar temetőkutatással foglalkozó művek megismeréséhez jó kiindulási pontot nyújt Balassa Iván: „*A magyar falvak temetői*”⁶ című írása. Gyűjtőmunkája leginkább a falusi temetők sírjeleivel (kereszt, sírkő, gomba, fejfa, kopja, stb.) foglalkozott, amelyeket múltjukban és jelenükben is megismerhetünk, valamint számos írásos, ábrázolós és nyomtatott forrást is bemutat. Elmondhatjuk, hogy az első nagyobb terjedelmű szakirodalom, ami a magyar falvak temetőinek a bemutatására és elemzésére szolgál.

Magyarországon kívül Kárpátalján és a többi határon túli régióban is történtek a magyar vonatkozású temetők történelmi-demográfiai és néprajzi elemzésére, feltérképezésére szolgáló kutatások. Ezek a munkák azonban sajnos nincsenek összefüggésben, összhangban, csak részben mutatnak egységes képet, módszertant. Jelentős munkája van a felvidéki Fórum Kisebbségkutató Intézetnek. Az Intézet Etnológiai Központja, amely székhelyét Komáromban találhatjuk, a dél-szlovákiai magyar lakta települések temetőit kutatja, dokumentálja. Első nagy eredményeihez sorolható a „*Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*”⁷ címmel kiadott monográfiája, amely 2002-ben 9 temetőről készített írásbeli- és fotó dokumentációról, 14 temetőről komplex leírás és fotóadat, 7 temetőről pedig csak fotódokumentációról számol be. A Fórum Kisebbségkutató Intézet jelentős számban adott ki kisebb publikációkat is a témával kapcsolatban. Ide sorolhatjuk L. Juhász Ilona: „*Fába róva, földbe ütte...*”⁸ című művét, amely a kopjafákkal/emlékoszlopokkal foglalkozott, mint szimbolikus eszközökkel a szlovákiai magyaroknál. Az intézet kiadványaként jelent meg továbbá a már fentebb idézett, 2003-ban kiadott „*A losonci református temető*” című Puntigán József és Puntigán Tünde szerzőpáros által írt munka is. A kötet részletesen dokumentálja a sírfeliratokat és egyéb általános adatokat, mint például: név, születési és

⁶ BALASSA IVÁN: *A magyar falvak temetői*: i. m.

⁷ L. JUHÁSZ ILONA: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Fórum Társadalomtudományi Intézet. Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom - Dunaszerdahely. 2002

⁸ L. JUHÁSZ ILONA: „*Fába róva, földbe ütte...*” *Kopjafák / emlékoszlopok, mint a szimbolikus térfoglaláseszközei a szlovákiai magyaroknál*. Fórum Társadalomtudományi Intézet. Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom - Dunaszerdahely. 2005

elhalálozási dátum. A szerzők fontos szempontnak tekintették megállapítani az elhunytak számát, nemét, életkorát, családi állapotát, vallási hovatartozását, s ha van rá adat, akkor társadalmi rangját, foglalkozását is. A sírfeliratokat nyelvi és életkori szempontból is megvizsgálták. Az adatok alapján kimutatták Losonc nemzetiségi és életkori összetételének változásait.

Több jelentős munka készült az erdélyi temetők néprajzi kutatásával kapcsolatban, ilyen publikáció például: Balázs Lajos: *„Menj ki lelkem a testből...Elmulás és temetkezés Csíkszentdomonkoson”* (1992)⁹, Kordics Imre: *„Sírok, sírjelek a Váradi-Olaszi temetőben* (1998)¹⁰ és Balassa Iván: *„A székelyföldi Erdővidék temetői”* (1992) című munkák.¹¹

A kárpátaljai magyar települések temetőivel kapcsolatosan még csak néhány publikáció született, s ha összehasonlítjuk a többi Magyarország határain kívülre eső régió munkáihoz, akkor a kutatások számát tekintve még kezdetlegesnek mondhatjuk ezt a folyamatot. Négy temetőkutatói munkásságot kell megemlítenünk: Gulácsy Géza, a Lehoczky Tivadar Intézet eredményeit, Tóth Tamás magyarországi temetőkutató tevékenységét, aki Ungvár, Nagyszőlős és Rahó települések temetőiben végzett kutatómunkát,¹² valamint Ludmila Szaharova, a Kárpátaljai Megyei Honismereti Múzeum tudományos munkatársa, aki külön katalógust készített az ungvári Kálvária sírjairól.¹³ Gulácsy Géza: *A munkácsi (kamjankai) régi magyar temető* című munkáját tekinthetjük az első régi magyar sírkertekkel foglalkozó munkának kárpátaljai tekintetben. A kiadvány ábécérendben, táblázatba foglalva adja meg az elhunytak nevét, és a síron található egyéb adatokat: születési és halálozási dátumot, felekezetet, a sír helyét (szektor, sor, hely), illetve a fénykép azonosítóját. A táblázatban a feliratok általában változtatás nélkül szerepelnek. Gulácsy a temetőt 33 szektorra osztotta fel. A kötethez csatolva van egy CD-melléklet is, amelyen megtalálhatjuk a temető sírjainak a digitális fotóadatbázisát.¹⁴

A beregszászi székhelyű Lehoczky Tivadar Intézet 2011-ben beindított rendszeres és egységes módszer alapján történő kutatása tekinthető az első rendszerezett kutatási programnak, mely kihasználva a 21. század technikáit digitális fényképtár és adatbázis

⁹ BALÁZS LAJOS: *Menj ki lelkem a testből... Elmulás és temetkezés Csíkszentdomonkoson*. Csíkszereda, 1992.

¹⁰ KORDICS IMRE: *„Sírok, sírjelek a Váradi-Olaszi temetőben*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1998.

¹¹ BALASSA IVÁN: *„A székelyföldi Erdővidék temetői”*. Debrecen. 1992

¹² Kutatási záró beszámoló kézírata: Lehoczky Tivadar Intézet: *A múlt „élő” tanúi – a temetők. Temetőkutatás a kárpátaljai Felső - Tiszavidéki szórvány magyar településeken*.

¹³ *Hobbinak indult a temetőkutatás // Kárpáti Igaz Szó* Országos közéleti lap. 3. évf., 165. (430) szám

¹⁴ *A munkácsi (kamjankai) régi magyar temető*. Szerk: GULÁCSY GÉZA. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009.

összeállítására vállalkozott. Az általuk végzett terepmunkát két szakaszra osztották: első lépés a terepbejárás és terepfelmérés szakasza, második lépésben pedig az ún. strukturált szakaszban, leírták és rögzítették az adatokat: pl. a temető és a sírok GPS koordinátáit, illetve minden sírról külön – az előre meghatározott szempontok szerint – dokumentációt készítettek. A terepmunka során készített terepnaplók nem csak a temetők elemzésénél nagyon fontosak, de az adatbázis összeállítása is ezekre épült. A terepnaplók elkészítésekor fontos figyelmet fordítottak a sírok részletes leírására és megfelelő digitális rögzítésére. A kutatás során elkészítették a temetők *általános dokumentálását*, mely magába foglalta a településen a temető elhelyezkedését és méretét, illetve igyekeztek felmérni a temető korát is, melyet a temetőben található legrégebbi sírkövek alapján próbáltak megállapítani. A dokumentálás során a temetőben elhelyezkedő sírokról, parcellákról sematikus térképet készítettek és rögzítették azokat az adatokat is, melyek a későbbiekben a temetők pontos térképének elkészítéséhez járultak hozzá. Az egymásba ékelődő sorokat parcella szerint A-x és A-y, illetve B-x és B-y, stb. sorszámozással látták el. A terepnaplóban rögzítésre került minden egyes magyar vonatkozású sír. Egy adott sír megvizsgálásához a következő táblázatos szempontrendszer biztosítja a sokrétű elemzéshez szükséges adatokat.¹⁵

Dátum:.....		Temető neve:.....	
Parcella:	Sor:	Sorszám:	Felirat nyelve:
Elhunyt neve:			
Szül. idő:		Elh. idő:	
Elhunyt neve:			
Szül. idő:		Elh. idő:	
Elhunyt neve:			
Szül. idő:		Elh. idő:	
Fejfa anyaga:		Fejfa tájolása: ☐ belső ☐ külső	
Felekezeti hovatartozás:		Szimbólum:	
Fénykép van-e:		Sír külalakja: ☐ nyitott ☐ zárt ☐ félig nyitott	
Sír állapota: ☐ rossz (sír felirat olvashatatlan, fejfa elkorhadt/elmállott/rozsdás, nem gondozott)			
☐ közepes (sír felirat részben olvasható, nem gondozott) ☐ jó (sír felirat olvasható, ápolat-gondozott)			
Egyéb megjegyzés:			

A vázolt elméleti alapokból kiindulva, távlati terveink közé tartozik a Beregszászi református temető feltérképezése és síremlékeinek rögzítése. Beregszász történetével kapcsolatosan néhány monográfia, szakmunka, turisztikai kiadvány és brosúra is keletkezett az utóbbi évszázad során, melyek közül a legkidolgozottabb Lehoczky Tivadar *Bereg vármegye monográfiája* és Csanádi György *Sorsfordító évek sodrásában* című kötete. Ezek a művek áttekintést adnak a település történeti korszakairól, de nem használják azt a fontos

¹⁵ Lehoczky Tivadar Intézet: „A múlt élő tanúi – temetők...” i.m.

kortörténeti forrást, melyet a temető névanyaga, síremlékei, szimbólumai árulnak el számunkra. Így kutatásunk legfőbb aktualitása ezen forrás mélyebb megvizsgálása és felhasználása Beregszász múltjának teljesebb megismeréséhez.

A síremlékek jelentőségei, típusai, szimbólumvilága és díszítőművészete

A magyar népi temető viszonylag nagy számban őrzött meg ősi eredetű képzeteket, kulturális elemeket. Ilyen például az élő fa, bokor ültetése a sírra. A lélek tartózkodási helyét látták benne.¹⁶ Lényegében ez lehetett a fejfa kezdetleges változata, s ettől gyökereztetjük eredetét. Később ez változott, kibővített eszményi értéke lett. Gyakran temettek fák tövébe, ezzel is azt szimbolizálva, hogy a fában él tovább szerettük. Ezzel magyarázható az, hogy olyan sok fa van ültetve a temetőkben. A fa tövébe való temetkezés Európa-szerte honos volt.¹⁷

Gyakran ültettek élőfát és fejfát is a sírra. Vannak olyan falvak, ahol a megüledett sírokra körtefát, akácfát ültettek. S ahol még őriznek fejfaállítással kapcsolatos archaikus szokásokat. Az egyik ilyen szokás, miszerint a fejfát addig kell elkészíteni, amíg a halott ki van terítve, hogy azzal vihessék ki a temetőbe. A fejfafaragás kaláka munkának számított, nem kértek érte fizetséget (kivétel idegentől), más módon viszonzták a segítséget.¹⁸

De legpontosabban Balassa Iván volt az, aki kellőképpen definiálta a fejfa fogalmát. Szerinte a fejfa, - mint neve is mutatja – szóösszetétel, melyet a fej+fa szavak alkotnak, értelmezése kétirányú, egyrésztől jelölheti magát az elhunytat, hiszen a fejfa részeinek elnevezése is mutatja: fej+törzs+láb, másrésztől, hogy e sírjelet mindig a sírban nyugvó feje fölé állítják.

A fejfák elhelyezkedése minden időben a közösség által meghatározott tradícióhoz kötődött. A sírok Kelet-nyugat tájolásúak, ahol a sírokban az elhunytat hanyatt fektették, lába keletnek, feje nyugatnak feküdt, így arccal kelet felé nézett. A fejfa minden esetben a halott feje fölé került.¹⁹

A kőből készült sírkeresztek falusi kőfaragók munkái, és zömmel nem mutatnak oly jellegzetességeket, melyek alapján a népművészethez tartozóknak mondhatnánk a munkákat. Vannak azonban kisebb térségek, ahol a paraszt kőművesek, kőfaragók olyan

¹⁶ KUNT ERNŐ: i.m.

¹⁷ BALASSA IVÁN: *A magyar falvak temetői*. Budapest. Corvina Kiadó. 1989. 48 - 118

¹⁸ KUNT ERNŐ: i.m.

¹⁹ BALASSA IVÁN: *A magyar temetők néprajzi kutatása*. In: Ethnographia. LXXXIV. 1973. 231

kereszteket faragtak ki kőből, melyek fenntartás nélkül népművészeti alkotásnak tekintendők. Sajnos éppen ezekre a legutóbbi időkig nem figyeltünk fel, így csak kicsi maradék emléanyag bizonyítja, hogy az uralkodó osztályokból eltérő népi ízlésönálló formaalakításra képes oly területeken is, ahol általában a felülről jött „szállományhoz” igazodott.

Jellegzetesen magyar a másik két forma: a fejfa és a kopjafa. Feltehető, hogy mindkettőnek igen ősi magyar előzményei vannak. Eredetükről születtek teóriák. Az utóbbiról elfogadott az a feltételezés, hogy az ősi magyar kopjás temetkezésnek kései maradványa. Rendeltetésük az volt, hogy a tetejükre állították az elhunynak zászlós kopjáját. Később – hogy mettől kezdve, nem tudjuk – maga a díszesen faragott kopjafa már önállóan töltötte be a jelzés szerepét.

A fejfák országszerte éppoly változatos formát mutatnak, mint a kopják. Nem kötődnek csupán a hasábból és kockából kialakítható formavilághoz, a legömbölyített alakzatok és formabontások is szerepet kaptak kialakításukban. van egy csoportjuk, mely különösen az ország keleti részére, főként Bereg – Szabolcs – Szatmár megyék magyar temetőire jellemző: a csónakorra emlékeztető fejforma.²⁰

A fejfákat és kopjákat, alakjuk szerint, elsőnek Nóvák J. Lajos osztotta típus csoportokba és pedig négybe. Ezek közül az elsőt egyszerűen *fejefának* nevezi és ide sorolja mindazokat, melyek a *fatömb, fadorong karakterét magukon viselő emlékek*", második az *oszlopos fejefák*, melyeknek mind a négy oldala egyformán van kiképezve; a harmadik az alakjáról már jól ismert *kopjafák* csoportja, a negyedikbe a *táblás fejefák* tartoznak, „*a sírkövek széles lapjaihoz hasonló*”.²¹

A magyar falvak temetőiben előforduló sírjelek többek között vallási szempontból differenciáltak. A katolikusok körében – elsősorban a 20. század második felében teret hódító kőből, márványból, stb készült különféle alakú sírjelektől eltekintve – a (fából, kőből, fémből készült) kereszt volt az általános, a protestánsok sírjainak nagy részét fából faragott fejfákkal jelölték, s néhány helyen azzal jelölik még napjainkban is.²²

Ezekkel az ismeretekkel a markunkban már könnyen megállapíthatjuk, hogy kutatásunk alatt milyen fejfákba botlunk bele. Az is fontos kutatási szempont, hogy az adott síremlék milyen anyagból készült. Jelen esetben a beregszászi református temető vizsgálatakor számos különböző fejfával találkoztunk. Nagy többségük betonból lett készítve.

²⁰ Domanovszky György: *A magyar nép díszítőművészete*. i. m. :264-265

²¹ DOMANOVSKY GYÖRGY: *Beregmegyei fejfák*. In: A Néprajzi Múzeum Értesítője. a Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Osztályának folyóirata. XXVIII. évfolyam. 1-4. szám. 1937. Budapest. 92.

²² L. JUHÁSZ ILONA: „*Fába róva, földbe ütte...*” *Kopjafák/ emlékoszlopok, mint a szimbolikus térfoglalázeszközei a szlovákiai magyaroknál*. Fórum Társadalomtudományi Intézet. Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom - Dunaszerdahely. 2005. 11

Mivel több az új sír, ezért már egyre bővülő arányban vannak márványból készült síremlékek. De volt olyan, amely fémből készült, melyet kőbe véstek, s fennmaradtak még a fából készített fejfák is, bár már sokkal ritkább, mint például más akár falusi települések temetőiben Kárpátalján.

A fejfák díszítése és szimbólumvilága

A fejfa halott képmásából (bálványból) személyi adatokat tartalmazó „*emléktábla*” lett. Antropomorf elnevezések is a fejfa-formák emberalak-eredetére utalnak: láb, derék, mejj, váll, nyak, konty, törzs, homlok, szemöldök, kaláris (gyöngysor).

A fejfán régen nem volt írás, a jelrendszeréből lehetett következtetni a halott nemére, katonai rangjára, vitézi, hősi tetteire, családi állapotára, korára, társadalmi és vagyoni helyzetére, elhalálozás idejére.²³

A fejfákról már távolról megállapítható volt, ki nyugszik alatta, anélkül, hogy a feliratot elolvastuk volna. Ezen jelképek, díszítmények megóvása nem csak egy hagyomány továbbélésének lehetőségét adja meg az utókor számára, de tiszteletet is nyújt az ősök, az elődök emlékezetének.²⁴ Valamint ezeket a motívumokat a mai napig használják, ismerik azok jelentését. Sokszor ezek a szimbólumok a vallási hovatartozást akarják jelezni. Katolikus síremlékeken jellemző Szűz Mária vagy Jézus, angyalok ábrázolása. De gyakran többről van szó, mint közvetlen szimbólumok halmozásáról. Ilyen például, amikor különböző növényi motívumokkal, állati ábrázolással látják el a fejfákat.

A sírkeresztek díszítése többnyire a barokkos formákat követő belső plasztikus tagoltságból adódik. A kopjafák díszje maga a mértánias, erős tagoltságú plasztikus faragás. A fejfák homlokzati részén – a feliratok felett – különböző, egyszerű vonalas díszítményt véstek be. A kifaragott fejfát a legtöbb vidéken megfüstölték, hogy időt állóbb legyen. A díszítményeket a füstölés után vésték be, így azok a sötétbarna-feketés lapbóll a fa nyers színében tűntek elő. A díszítmények kisebb számban geometrikusak, a körbe szerkesztett hat körívű alakított rozetták különböző változatai. Igen gyakori a szomorúfüznek mint temetői szimbólumnak különböző megoldása. A cserépből kinövő tulipán sem ritka. Lényegében tehát a díszítmények nagy része növényi eredetű.²⁵

²³ DR. KÓS KÁROLY: *Népélet és néphagyomány*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1972 227-237.

²⁴ BALASSA IVÁN: *A magyar gyász-színek kérdéséhez*. Ethnographia. LVI. 1945. 69-70

²⁵ DOMANOVSKY GYÖRGY: *A magyar nép díszítőművészete*. i. m. : 265

A szimbólumok világát gyakran tekintik titkosnak, misztikusnak. Ebben az értelmezésben – a hieroglifákhoz hasonlóan – meg kell fejteni és újra meg kell tanulni jelentésüket. Kétségtelen, hogy bizonyos jelek – elsősorban a nem képszerű (non-ikonikus) szimbólumok, például a geometrikus jelek – kizárólag az azokat megalkotó kultúra ismeretében értelmezhetők, vagy – forrásértékű adatok híján – örökre némák maradnak. De a jelképek döntő hányada, a képszerű (ikonikus) jelek olyan természetességgel hordozzák jelentéseiket, hogy értelmezésük kézenfekvő. Nem igényel magyarázatot az, hogy az *oroszlán* elsődleges szimbolikus jelentésében miért a hatalom és az erő, a *bárány* pedig miért a gyengeség és a szelídség megtestesítője.

A beregszászi református temető átfésülése alkalmával rengeteg ilyen szimbólummal találkozunk, amelyek többnyire minden temetőben előfordulnak, így tipikus keresztény jelképekről beszélünk:

angyal – igazából ezt a szimbólumot nem szükségszerű magyarázni, hiszen a holt test lelke angyal képében él tovább a hozzátartozók szívében. A zsidó és ókeresztény hagyományban Isten követe (gör. *angelosz* 'hírnök', 'küldött'). Szellemlény; elsődleges szerepe az isteni és a földi szféra, a teremtő és a teremtet közötti közvetítés. Az ókeresztény művészetben →szárny nélküli férfialak jelenítette meg az angyalokat, csak a IV. századtól kezdődően ábrázolták szárnyas figuraként. 'Lélekvivő' jelentésben látható a →gyermek képében ábrázolt lelket égbe vivő angyal.

kereszt – A legrégebbi és legelterjedtebb szimbólumok közé tartozik; számos mitologikus és vallási rendszerben megtalálható. Jézus Krisztus második eljövetelekor az „Emberfia” jele (Mt 24,30). Nagy Konstantin császár számára Krisztus keresztje a győzelem jele: „In hoc signo vinces” (E jelben győzni fogsz). A teológiai erények közül a Hit allegorikus alakjának attribútuma. Az ókeresztények a kereszt helyett gyakran titkos ismertetőjelet alkalmaztak (→hal, →horgony). A középkorban azt tartották, hogy Krisztus keresztjét a tudás fájából készítették. Egy másik hagyomány szerint az élet fájából készítették, és ezért képes feltámasztani a halottakat (Jel 2,7; 22,2). Hasonló kontextusban jelenik meg egy középkori német szövegben is a kereszt: olyan fa, amelynek gyökerei a Pokolba nyúlnak, csúcsa Isten trónusánál van, és ágai között tartja a világot. Szimbolizálhatja a halált vagy a szenvedést, és az áldozat elfogadását.

rózsa – földi szerelem / Krisztus önfeláldozásának szimbóluma. Ahogy a fehér a tisztaságnak, úgy a vörös a vértanúságnak, a paradicsomba jutás jogának jelképe. Alapvetően női szimbólum; egyaránt jelképezhet az égi és a földi szférával, a halállal és az élettel kapcsolatos fogalmakat. Általában a szemérmesség, a szépség, a vágy, a szerelem, valamint

az élet, a teljesség szimbóluma. Szirmainak száma szerint többfélét jelenthet. A Bibliában az Isten törvényei szerint élő ember boldogsága hasonlatos a rózsza virulásához.

kehely – tipikus protestáns jelkép. Ezzel a szimbólummal jelzik, többnyire a református vallási hovatartozású elhunyt sírján azt, hogy milyen vallást gyakorolt. Díszes, talpas ivóedény. A serleg, a pohár, a csésze és a kehely hasonló funkciójú és szimbolikájú edények. A zsidó és keresztény hagyományban szintén gazdag jelentésrendszer kapcsolódott hozzá. Az Ószövetségben →Ábrahám és Melkizedek találkozásakor a Melkizedek által használt boroskehely a tipológiai szimbolizmus szerint az eucharisztia kelyhének előképe (Ter 14,18). Jelentheti Isten büntetését, haragját, a pusztítást (Iz 51,17–22; Zsolt 75,9). Ezzel szemben a teli, túlcsorduló pohár Isten adománya, jótéteménye, a szabadulás (Zsolt 23,5). A keresztény liturgiában a kehely a mise során az átváltozó →bor befogadására szolgáló talpas ivóedény. Ez a „kehely csodája”, a *mysterium calicis*, amely az Utolsó vacsorára és Krisztus feláldozására utal (Mt 26,27–28). Ezért a kehely a keresztény hűség jelképe, a teológiai erények közül a Hit attribútuma. Pál apostol az 1Kor 10,16 versében utal a Krisztussal való közösségre, amely a kehely által valósul meg. A keserű pohár a mártírium és egyben az üdv kelyhe is (Mt 26,39–42).

liliom – tisztaság, Krisztushoz társítják (fehérsége miatt), sőt a középkori utolsó ítélet – ábrázolásokon a világbíró Krisztus szájából olykor liliom jő ki = a kegyelem szava. Népművészetünk legősibb virágmotívuma a tulipán. „Tulipán: A legősibb motívumaink közé tartozik. Hoppál Mihály szerint az ősi sziklarajzok, mezopotámiai széttárt lábú nőalakok stilizálódtak hosszú évszázadok alatt virággá. A tulipán belsejében lévő szírom a női nemi szerv ábrázolása. Tulipánábrázolással mindenhol találkozhatunk: bútorokon, munkaeszközökön (például sulykoló), fejfákon, edényeken. Jelentése mindenhol azonos. A tulipán különböző módosulatai a nőt kislány korától az élet minden pillanatában ábrázolni képes a betegségig, az öregségig, a halálig. A tulipán nagyon gyakran a szívvel együtt van ábrázolva.” A nőt rendszerint virág szimbolizálta. A „tulipán” motívum elnevezése tulipánt, vagyis egy betűvel több, mint a virág neve. Erősen stilizáltan ábrázolták, nem annyira virágra, mint inkább két egymásnak fordított S betűre hasonlít. Ez emlékeztethet egy szülő nőre, és így a női nemi szervet jelképezi.

szegfű - Ez utóbbiakon jelentése kettős: egyfelől távol tartja a gonosz szellemeket, másfelől a szeretetnek is szimbóluma; pl. XVI. sz.-i esküvőkön a menyasszony szegfűből font koszorút ajándékozott vőlegényének (Cranach eljegyzési portréi). • A keresztény szimbolikában a Krisztus és Szűz Mária közti misztikus jegyesi kapcsolatra is utalhat. Eredeti halvány rózsaszín színe miatt Krisztus testével, konkrétan a megtestesüléssel hozzák

kapcsolatba. A szegfű angol neve, a *carnation*, a latin *carnatus* ('megtestesült') származéka. Emiatt gyakran jelenik meg az →Angyali üdvözlés ábrázolásain.

gyertya – a megemlékezés szimbóluma, maga a nyugalmat, megbékélést hivatott jelképezni. Viaszból vagy faggyúból készített világítóeszköz. A fény, a Nap életadó erejének kifejezője. Mivel könnyen eloltható, az élet bizonytalanságát, az elenyészést is jelképezi. A kereszténységben elsősorban Krisztust, az Igazságosság napját, a világ fényét jelképezi. A nagyszombatkor fellobbanó gyertya a Megváltó halálára és feltámadására utal. Az oltárgyertya Krisztus Szűztől való születését is kifejezi, mivel a viaszt a szűzies méhek készítik. A magát emésztő, világító gyertya Krisztus áldozatára, a gyertyaláng melege pedig szeretetére utal. Az oltáron égő hat gyertya az ima folyamatosságát jelzi, a húsvéti gyertyák a feltámadt és mennybe emelkedett Megváltót hirdetik.

feszület – a keresztre feszített Jézus Krisztus jelképe.

urna - Az elégetett holtak hamvait tartalmazó urna a befogadó, tartalmazó és magába záró feminin princípium egyik kifejezője. Mint →[edény](#) az anyaméhhez is kapcsolatba hozható, ebben az értelemben *regressus ad uterum* ('visszatérés az anyaméhbe'). Ezt a jelentést hangsúlyozzák a késő rézkorból származó. A bölcső-ágy-koporsó hármasság által jelzett életfolyamat utolsó stádiumának, a halálnak a megjelenítője. Az urnából kitörő tűz a feltámadás, a halál utáni élet jelképe. • Egyiptomi ábrázolásokon a mérlegre állított urna a halott lelke (→[mérleg](#)). • A római ember és →[ház](#) alakú halotti urnák a 'lélek' és a 'test' jelentést is hordozták.

kommunista csillag – bár ez korántsem keresztény jelkép, de a szimbólum világához csatoljuk az adott temetőnek, mivel számos szovjet sírral is találkoztunk a temetőkutatásunk alatt.²⁶

Gyakran botlunk bele jelképes számokba, ilyen például a két szál (rózsa, liliom, szegfű, stb) virág, melynek páros száma határozottan a gyászra utal. A fejfa részének fő, egyben központi motívuma a fűzfa vagy egyszerűbb formájában az inda motívum.

– „Szomorú fűz hervadt lombja,
Ráhajlik a sírhalomra.”

Az inda motívum kiinduló pontja lehet az egy vésetű föld jelzésből vagy az edény különböző formátumaiból. A fűzfa ábrázolása a stilizált egy vésetű törzzsel rendelkezőtől kezdve, a gazdagabb kialakítású 3-7-9 elágazású fűzfáig terjed. A fűzfa törzse egyvésetű, kettős hullámvonalú vagy törzsábrázolású is lehet.

²⁶ PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT: *Szimbólumtár*. Balassi Kiadó. 2001. /http://balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm

De gyakran találkozunk olyan szimbólummal, amely az elhunyt foglalkozására is utal, ilyen például a beregszászi református temetőben talált hegedű is.

Nemcsak egy szimbólum lehet árulkodó jel az elhunytáról, hanem maga a sírfelirat is mesél nekünk rengeteg mindent: az elhunyt nemét, akár származását, foglalkozását. Gyakran ezeknek a sírfeliratok rengeteg hasonlóságuk van, a névanyag mellett olvashatunk búcsúszövegeket, bibliai idézeteket, versikéket. A sírfeliratokban kicsi a változatosság és jobbra hasonló formulákat találunk, mégis szükségesnek tartom néhányat bemutatni, mint a népköltészet érdekes hajtását, megjegyezve, hogy itt maga a nép írja azokat és nem a papok vagy a tanítók.²⁷

A protestánsok sírjain legelterjedtebbek s legváltozatosabb formai gazdagságúak a fából készült sírjelek. Bár az utóbbi időkben ezek helyét egyre inkább átvették a különböző más anyagokból készülő sírjelek. A fejfa formájának alakítási lehetőségeit a fatörzs mint kiinduló forma s a megmunkálás módja határozta meg. E meglehetősen szűk lehetőségek között mégis a változatok rendkívüli sokfélesége alakult ki.²⁸

A fejfa- és sírfeliratok az utóbbi másfél évszázad során terjedtek el. Ez idő alatt sajátos műfajt alakítottak ki a népköltészetben – a sírjel költészetét. Időbeli változataik mellett helyi s egyéni változatok is ismeretesek. Szerzőik sokszor nem maguk a földművesek, hanem papok, kántorok, tanítók, írnokok, jegyzők, rigmusfaragó parasztemberek. Ez a tény magyarázhatja a feliratok gyakran patetikus fogalmazásmódját, a városi sírfeliratok modorának utánzását. A feliratok tartalmi szerkesztésmódja azonos szabályokat követ: feltünteti az elhunyt nevét, illetve annak kezdőbetűit, s halálának évszámát. Ezekhez az alapadatokhoz aztán a halott személyére, illetve a rokonság fájdalmának kifejezésére vonatkozó – a sírjelek felirataiban általánosan használt – kiegészítő sablonokat fűznek. A szöveget minden esetben egy adott sablon nyitja: „Itt nyugszik...”, illetve zárja: „Béke poraira. Nyugodjék békében”. Gyakoriak a rövidítések, melyeknek nagybetűs sora egyúttal díszítőelem is, esetlegesen kicifrázott formában.²⁹

ABFTIRA = a Boldog Feltámadás Idejének Reménye Alatt

ABFTRA = a Boldog Feltámadás Reménye Alatt

ABFRA = a Boldog Feltámadás Reménye Alatt

SZ = született

MH = meghalt

²⁷ DOMANOVSKY GYÖRGY: *Beregmegyei fejfák*. In: A Néprajzi Múzeum Értesítője. a Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Osztályának folyóirata. XXVIII. évfolyam. 1-4. szám. 1937. Budapest. 97

²⁸ DOMANOVSKY GYÖRGY: *Bereg megyei fejfák*. = NÉ. XXVIII. 1936. 91–98.

²⁹ U.o.

BLPF = béke Lengjen Porai Felett

BP = béke Poraira

BH = béke Hamvaira³⁰

Minden alkalommal, ha van kezdőformula (pl: ABFRA), akkor utána következik az elhunyt adatai: - neve, életkora, születési-, halálozási dátuma, esetlegesen foglalkozása. A személyes adatokat követhették az ún. sírversek, melyek mindenkor a család igényeit elégítették ki.

A záróformula, mintegy lezárásképpen a belenyugvást, megnyugvást volt hivatott kifejezni.

A táblán lévő feliratot ún. „archaikus betűvel” vésték a törzsre.

A sírversek mindenkor a család kíváncsiához kötődtek, de mindig az elhunyt adatai és a záró formula előtt kellett, hogy álljanak.³¹

Ilyen sírverseket gyűjtöttünk össze a beregszászi református temetőben is:

„Nagyon fáj, hogy itt hagytál,

Elbúcsúzni sem tudtál.

Tiéd a nyugalom, miénk a fájdalom.”

„A szeretet soha el nem fogy”

„Nem tudja senki, mi is az igazi fájdalom,

míg édesanyját nem fedi sírhalom.”

„Örködjél felettünk

Vigyázz reánk

Légy védő angyalunk

Drága édesanyánk.”

„Te fájó szív,

Megszüntél dobogni

Kiket úgy szerettél,

Nem tudnak feledni.”

³⁰ NAGY DEZSŐ: *A magyar fejfák és díszítményeik*. FA. 2, 1974.

³¹ DANKÓ IMRE: *A hajdúböszörményi temetők költészete*. In : *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II.*, 1975. 287

„Kedves hangod mindig hallom, kedves arcod mindig látom, lépteidet lesem várom.”

„munka és szorgalom volt életünk, legyen érte áldott pihenésünk”

*„Szemünkben könny,
Szívünkben fájdalom.
Édes jó Anyánkat
fedi e sírhalom.
Legyen álma boldog itt lenn,
nyugtassa meg a jó Isten.”*

*„Nagyon korán itthagytál,
elbúcsúzni sem tudtál.
Hiába várunk, nem jössz többé vissza.
Hulló könnyeinket e sírhalom issza.
Legyen álmod boldog itt lenn,
Nyugtassa meg a jó Isten”*

*„A jó szülőket feledni nem lehet,
Míg élünk, idehív a szeretet.”*

„Egy őszi éjszakán életed véget ért, mint vihar a rózsát, a halál tépte szét. Szomorú az út, mely sírodhoz vezet, ha azon megyünk végig, a szívünk szakad meg. Virágerdő sűrűjében pihen egy szív csöndesen, rég nem dobban családjáért, messze vitted Istenem. Fölvitted a mennyországba, ahol angyalok élnek, édes égi dallamokat az ott élőknek zenélnek. Álmainkban találkozunk, beszélgetünk, nevetünk, ilyenkor a hétköznapi is ünnepnap nekünk. de az álom elszáll, ha jó a pirkadat, könnyes lesz a párnánk egy pillanat alatt. Szemünk azért könnyes, mert hiányzol pótolni nem lehet, csak meg kell tanulni az életet élni Nélküled. ígérjük még szívünk utolsó nem dobban, nem feledünk, s szeretünk mindennél jobban. Ha majd egyszer mi is rátérünk erre az útra, tárt karokkal várjál ránk, s találkozunk újra. Mert a halál után nem jó az örök élet. Ott majd te vársz ránk, s átölelünk Téged.”

„Szelíd nő e szobor jelzi

*Hogy itt aluszol alatt
És szeretteid szívétől
El nem zárhatott e hant.”*

„Kedves férjem, Istenem, Istenem, ki valál mindenem, vedd angyaliddal, vidd mennyekbe lelkem. Eljött már a boldog óra, melyben visszaköltöztem, nyugszom az örök álomban, hitvesem mellett boldogan. Nem sajog már úgy mint régen szívem nem fáj miattad, szép hajad emlék szála. Már többé nem siratlak. Jöttem már megpihenni idelelni már. Nem fáj semmi.”

Távlati terveink

Kitűzött célunk feltérképezni a Beregszászi református temető területét és szerkezetét. Pontos betűhív lejegyzések alapján adatbázisba szerkeszteni a síremlékek feliratainak szöveges és szimbolikai tartalmát, illetve elemezni a kapott forrásanyag történeti adatait. Ezenkívül digitális fénykép-adatbázist létrehozni az esetleges rátemetkezések és sírkidöntések révén változó temetőkép rögzítése, megörökítése céljából.

A Beregszászi református temető feltérképezését és síremlékeinek rögzítését a fentebb ismertetett szempontok alapján tervezzük megvalósítani. Figyelembe vesszük elsősorban a sírok formáját (nyitott, félig nyitott, zárt) valamint fejfájuk anyagát, formáját, szimbólumait. Mindezek után figyeljük meg, hogy az emlékhely tulajdonosa milyen nemzetiségű lehetett, emellett milyen nyelven olvashatjuk a sírfeliratot (fontos megfigyelési szempont), milyen nyelvi és vallási formulák, versek és társadalmi státuszra, esetleg a halál okára vonatkozó adatok tudhatók meg a sírfelirat alapján.

Ezáltal láthatjuk, hogy az elmélet és a gyakorlat a temető kutatásban szorosan összekapcsolódnak, az elődök tapasztalatainak és munkásságának megismerése milyen fontos egy temető kutatási projekt megvalósításában, elvégzésében, hisz eredményei ennek fényében szélesebb körben használhatók majd fel.

Felhasznált irodalom

1. *A munkácsi (kamjankai) régi magyar temető*. Szerk: GULÁCSY GÉZA. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009.
1. Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Budapest. Corvina Kiadó. 1989. 48 - 118
2. Balassa Iván: *A magyar temetők néprajzi kutatása*. In: Ethnographia. LXXXIV. 1973. 231
3. Balassa Iván: *A magyar gyász-színek kérdéséhez*. Ethnographia. LVI. 1945. 69-70
Domanovszky György: *A magyar nép díszítőművészete*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 263-264
4. Balassa Iván: „*A székelyföldi Erdővidék temetői*”. Debrecen. 1992
5. Balázs Lajos: *Menj ki lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomonkoson*. Csíkszereda, 1992.
6. Dankó Imre: *A hajdúböszörményi temetők költészete*. In : A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II., 1975. 287
Domanovszky György: *A magyar nép díszítőművészete*. i. m. :264-265
7. Domanovszky György: *Beregmegyei fejfák*. In: A Néprajzi Múzeum Értesítője. a Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Osztályának folyóirata. XXVIII. évfolyam. 1-4. szám. 1937. Budapest. 92.
8. Dr. Kós Károly: *Népélet és néphagyomány*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1972 227-237.
9. Kordics Imre: „*Sírok, sírjelek a Váradi-Olaszi temetőben*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1998.
10. Kunt Ernő: *Temetők népművészete*, Budapest. Corvina Kiadó. 1983.
11. L. Juhász Ilona: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Fórum Társadalomtudományi Intézet. Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom - Dunaszerdahely. 2002
12. L. Juhász Ilona: „*Fába róva, földbe ütvé...*” *Kopjafák / emlékoszlopok, mint a szimbolikus térfoglalásezközei a szlovákiai magyaroknál*. Fórum Társadalomtudományi Intézet. Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom - Dunaszerdahely. 2005
13. NAGY DEZSŐ: *A magyar fejfák és díszítményeik*. FA. 2, 1974.
14. Pál József – Újvári Edit: *Szimbólumtár*. Balassi Kiadó. 2001. /http://balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm

15. Puntigán József - Puntigán Tünde: *A losonci református temető*. Fórum Kisebbségkutató Intézet Liliium Aurum Könyvkiadó Komárom - Dunaszerdahely. 2003. 24
16. *Hobbinak indult a temető kutatás* // Kárpáti Igaz Szó Országos közéleti lap. 3. évf., 165. (430) szám
17. Kutatási záró beszámoló kézírata: Lehoczky Tivadar Intézet: *A múlt „élő” tanúi – a temetők. Temető kutatás a kárpátaljai Felső - Tiszavidéki szórvány magyar településeken*.

Tartalomjegyzék

A temető funkciója és jellegzetessége.....	1
A temetőkutatás jelentősége és aktualitása	3
A temetőkutatás módjai.....	4
Gyakorlati eredmények	5
A síremlékek jelentőségei, típusai, szimbólumvilága és díszítőművészete	8
A fejfák díszítése és szimbólumvilága	10
Távlati terveink	18
Felhasznált irodalom	19
Tartalomjegyzék	21